

**BABEŞ-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK
HUNGAROLÓGIAI DOKTORI ISKOLA**

**Szatíra, polémia, politikum.
Szatsvay Sándor irodalmi munkássága
– KIVONAT –**

**Témavezető:
Dr. EGYED EMESE
egyetemi tanár**

**Doktorandus:
ANTAL ORSOLYA**

**KOLOZSVÁR
2011**

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezető: a kutatás céljai.....	3
II. Szatsvay Sándor életrajza és irodalmi munkássága Kutatástörténeti áttekintés ..	9
1. Szatsvay Sándor életrajza: egy biográfia töredékei	9
Módszertani megfontolások.....	10
Források	12
Szatsvay Sándor származása és tanulóiévei.....	18
<i>Magyar Hírmondó</i>	22
<i>Magyar Kurir</i>	29
Három ismeretlen forrás	42
Házassága.....	48
Szatsvay kolozsvári évei.....	51
Nekrológok	55
Következtetések	57
2. Szatsvay Sándor újságírói munkásságának értékelése a szakirodalomban.....	58
A szókimondó, rebellis zsurnaliszta: a 19. századi Szatsvay-kép	58
Az antifeudális, antiklerikális Szatsvay: megítélése a 20. század közepén	62
A jozefinista Szatsvay: helye a magyar sajtótörténetben.....	65
Új szempontok a Szatsvay-szakirodalomban: médiaelméleti megfontolások a 21. században	71
3. Kevésbé közismert Szatsvay-szövegek.....	81
III. A Szatsvay-fordítások filológiai kérdései	86
<i>Zakkariásnak... Romából költ levelei</i>	87
Amiről hallgat az impresszum	88
A forrásszöveg és szerzője.....	89
A fordító.....	94
A Kolozsváron fellelhető kiadások.....	96
A <i>Zakkariásnak levelei</i> kéziratos változata.....	98
<i>Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozása</i>	99
Az impresszum adatairól.....	99
A forrásszöveg	102
A mű Kolozsváron fellelhető kiadásai	104
IV. A fordítások eszmetörténeti kontextusa: a toleranciafogalom értelmezései	
Szatsvay Sándor satírafordításaiban.....	106
1. Módszertani megfontolások	106
2. A 18. század végi politikai irodalomról.....	108
A „liberális” áramlat	110
A toleranciaeszme történetéből.....	111
Vita a türelmi rendelet körül	115
Voltaire és magyar követői	116

A voltaire-iánus Szatsvay	119
3. Politikum a Zakkariásnak leveleiben	121
Levél a vallási türelemről: <i>Nyoltzadik Levél. Az Eretnekek' Fő ki-keresőjéhez Madritba.</i>	131
4. A szerzői intenció átértelmezése <i>Az – Izében</i>	137
Paratextusok	137
A tézis átértelmezése	141
Fordítás vagy átdolgozás?	143
Monológ a hitbéli szabadságról	154
5. A felvilágosult kormányzás nyelve	158
V. Irodalom és politikum – a fordítások fogadtatástörténete	162
1. „...Tolerántziának méglen nyaka szakad.” <i>Hitvédelem, felekezetiiség, irodalomszemlélet Szaicz Leó Igaz Magyar című könyvében</i>	162
2. <i>Felvilágosult szemlélet és felekezetiiség</i>	174
3. <i>Nyelvkérdés, fordítói attitűd.</i>	180
4. <i>Irodalom – politikum.</i>	184
VI. A fordításművek műfaji kérdései.....	190
<i>Zakkariásnak levelei</i>	190
Politikai tartalom	190
Humor, irónia	192
Szatíra	196
Röpirat	205
Levélforma	206
Politikai román, szatirikus államregény	208
<i>Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozása</i>	211
Látomásos utazás	211
Dante-parafrázis	213
Parabola, dialógus	218
A humanista szatirikus dialógus hagyománya	220
<i>A szatirikus ábrázolás megítéléséről a magyar irodalomban.</i>	223
VII. Összegzés és konklúziók	230
VIII. Forrásjegyzék és szakirodalom	238
1. <i>Forrásjegyzék.</i>	238
2. <i>Szakirodalom.</i>	243
IX. Melléklet	253

KULCSSZAVAK: irodalom és politikum, fordítói attitűd, polémia, politikai beszédmód, diszkurzív politológia, tolerancia, voltaire-ianizmus, antiklerikalizmus, jozefinizmus, bécsi sajtó, józsefkori brosúra, satíra, államregény, levélregény, komikum

A DISSZERTÁCIÓ SZERKEZETE ÉS EREDMÉNYEI

A disszertáció témájához kapcsolódó kutatás két 18. század végi németből magyarra átültetett szöveg vizsgálatát választotta kiindulópontul: a *Zakkariásnak... Romából költ levelei* (1786)¹ és *Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozása* (1786)² című fordításokét. A szövegek kontextualizációjára irányuló kutatás fordítójuk, Szatsvay Sándor (1752-1815) életművének és munkásságának, illetve a 18. század végi irodalom és politikum összefüggéseinek kérdéskörei felé vezetett el.

A disszertáció első nagyobb fejezete a Szatsvay Sándor életrajzára és irodalmi munkásságára vonatkozó kutatástörténet eredményeit összegzi, elsősorban hiánypótló szándékkal. A fejezet első egysége az életút fő állomásainak, illetve máig vitatott és tisztázatlan kérdéseinek csomópontjai köré épül: e szempontok mentén igyekeztem felmérni és számbavenni az életrajzhoz kapcsolódó forrásokat, rámutatni tévesnek bizonyuló adatokra, ellentmondásokra, s amennyiben módom volt rá, tisztázni az életrajz bizonyos megoldatlan kérdéseit, illetve három kiadatlan forrás ismertetésével kiegészíteni az író életrajzának történetét. Az első magyar politikai újságíróként számontartott szerző életművének újraértékelése máig nem történt meg annak ellenére, hogy igen gazdag és sokrétű életmű áll mögötte, így az alfejezet Jakab Eleknek a 19. század második felében született biográfiája, ismertetése³ óta az első ilyen jellegű szintézis. Az életrajzzal foglalkozó alfejezet másik célja a 18. század végi felvilágosult újságíró pályájának, példájának a behelyezése a 18. század végi – 19. század eleji értelmiségi karriertípusok közé: Szatsvay számára az újságírói szakma lehetősége egy időre lehetővé teszi a közügyekbe aktívan bekapcsolódó értelmiségi szerepének művelését – ennek gyakorlása a hivatalviselő nemesi életformára való váltás kísérleteként értelmezhető. Pályájának első felére eső irodalmi ambícióinak megnyilvánulása a két fordítás is, amelyek névtelen röpirat-formában való kiadásukkal mintegy komplementer műfajként, szövegtípusként definiálhatók

¹ *Zakkariásnak a' pápa titkos író-deákjának az austriai tartományokban lett vallásbéli meg-világosításról, Romából költ levelei az ő lelki barátjaihoz. Ki-adattattak egy eretnek-által. Fordítottak olasz-nyelvből. 1786. Eszt.*

² *Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozása 1786. Sz. S.*

³ JAKAB Elek, *Szatsvay Sándor I.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/ 11, 161-174.; Uő, *Szatsvay Sándor II.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/11, 252–267.; Uő, *Szatsvay Sándor V.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/ 11, 321-346.; Uő, *Szatsvay Sándor VI.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1882/ 12, 25-43.

szerzőjüknek, a felvilágosult értelmiséginek tudatosan vállalt társadalomkritikája művelésében, hiszen médiumuk az újságközleményekhez képest a bátrabb szókimondást, az élesebb szatírákat teszi lehetővé. Szatsvaynak a *Magyar Kurirtól* való elmozdításával viszont az újságírói szakma gyakorlásának opciója ellehetetlenül számára, s mindazok a műfajok és médiumok, amelyekben addig állásfoglalásait megfogalmazta, megszűnnek, mint lehetőségek: a politikai állásfoglalás kifejezése ezután csupán az erdélyi nemesurakról írt paszkvillusokban figyelhető meg, amelyek a korban kéziratos formában terjedtek. A csekély számú adat arról vall, hogy kolozsvári évei alatt Szatsvay visszalépett a pályája legelején viselt szerepbe: a gazdálkodó, gyümölcsstermesztő, a közügyekbe csak mértékkel beavatkozó polgári hivatást űző köznemesi életformára tért át. Pályája és vele párhuzamosan például az újságszerkesztői székből a papi pályára visszatérő Rát Mátyásé vagy Révai Miklósé egyúttal annak is tipizálható példája, mennyire kezdeti fázisában jár még Magyarországon a 18. század végén az újságírói szakma hivatásosodása.

A Szatsvayra vonatkozó kutatástörténet áttekintése nyilván a sajtótörténet eredményeinek figyelembevételével lehet csak teljes, az első fejezet második egysége ezért újságírói munkásságának értékelését, azaz mintegy a Szatsvay-kanonizáció folyamatát követi végig: a munkáját méltató szövegek keletkezésük korának szelleméből, irodalomszemléletéből, illetve szerzőik nézőpontjainak eltéréséből adódóan nyilván mindig más-más aspektusait emelik ki Szatsvay publicisztikájának. Abból a szempontból, hogy munkásságának mikor mely részeit, vonásait értékeli fel és alul a róla szóló szakirodalom, meglátásom szerint Szatsvay, mint publicista méltatásának történetében legalább négy fázis, beszédmód különíthető el. A 19. század második és a 20. század első felének irodalomszemléletében Szatsvay a felvilágosult, progresszív törekvéseket képviselő, rebellis, szókimondó zsurnaliszta típusát testesítette meg, ennek megfelelően antifeudalizmusa és antiklerikalizmusa erénynek minősült. A 20. század második felében végzett sajtótörténeti kutatások eredményei nyomán átértékelődik Szatsvay helye és jelentősége a magyar sajtótörténetben: Kókay György sajtómonográfiájában a jozefinizmus szemléleti keretében tárgyalja Szatsvay újságírói és –szerkesztői tevékenységét, meglátása szerint életműve elsősorban éppen következetesen érvényesített jozefinizmusa miatt marad alul egyes kortársaiéhoz képest. Amiben viszont a sajtótörténeti kutatások egyértelműen elismerik Szatsvay jelentőségét: az újságírói közreműködése az e korban kifejlődő bécsi sajtó és publicisztika eszméinek és műfaji újdonságainak a terjesztésében, meghonosításában. és az új sajtóműfajok meghonosításában, abban a folyamatban, amely a híreket egyéni állásfoglalás nélkül felsoroló, referáló újságnak a 18. század utolsó

évtizedeiben a véleményt is nyilvánító, kritikai orgánummá való átminősülésében figyelhető meg. A szerzőnk újságírói tevékenységére reflektáló napjainkbéli kutatások arról tanúskodnak, hogy olyan korszerű szempontok felől, mint például a korabeli olvasásviták, nyilvánosságfogalom, az irodalmiság autonómmá válása kérdéseinek vizsgálata vagy a médiatörténeti perspektíva, a Szatsvay-korpusz igen izgalmas terepe lehet a kutatásnak a továbbiakban is, s ezek révén túlléphetünk a Szatsvay és kortársai munkásságát az értékelés célzatával szemlélő elemzések előfeltevéseinek korlátain. Ugyanebben a fejezetben kerül sorra Szatsvay Sándor más – kiadott és kéziratban maradt – munkáinak számbavétele is, olyanoké, amelyeket a róla szóló irodalom nem, vagy csak futólag említ: Seiler György Frigyes *Kis és Hístorikus Catechismusa* fordításának, a *Hazaftak tüköre. Magyarok!* című röpiratnak az ismertetését a vonatkozó filológiai adalékokkal, a Szatsvay szerzőségét bizonyító forrásokkal egészítem ki.

Az újságíró életrajzára és irodalmi tevékenységére vonatkozó kutatástörténeti szintézis mellett a disszertáció másik célkitűzése Szatsvay fentebb említett két elfeledett művének, a *Zakkariásnak levelei* és *Az – Izé* című fordításoknak az ismertetése, megjelenésük kérdéseinek tisztázása, a Szatsvay-életműben, illetve a 18. századi magyar irodalom kontextusában való elhelyezésük.

A dolgozat második fejezete a fordításokhoz kapcsolódó filológiai problémákat vázolja fel: mivel mindkét nyomtatvány névtelenül jelent meg, illetve impresszumbeli adataik hitelessége is kérdéses, összegzem a szakirodalom elszórt utalásait, feltételezéseit a szerzőséggel, kiadáshellyel kapcsolatosan, illetve bemutatom saját kutatásaim eredményeit a művek eredetijére, forrásszövegeikre és azok szerzőire vonatkozóan. A filológiai vizsgálat a kiadványoknak a kolozsvári könyvtárakban fellelhető kiadásainak számbavételével, s nem utolsó sorban a *Zakkariásnak levelei* című szövegnek a kutatás során előkerült kéziratot változatának ismertetésével egészül ki. A fordítások körüli filológiai kérdések megoldása, a forrásszövegek, illetve a *Zakkariásnak levelei* esetében a szerző azonosítása, ismertetése új adalék a művek filológiájában.

A harmadik fejezetben a fordítások politikai beszédmódokhoz kapcsolódó kontextusait vizsgálom a 18. század végének magyar politikai irodalmára, 1780-as, -90-es évek „liberális” áramlatában keletkezett szöveggörpuszra, ezen belül a II. József rendeletei körül kialakult vitákra vonatkozó kutatások eredményeire támaszkodva. Mivel a türelmi rendelet körüli polémia a korban a Voltaire-kultusszal kapcsolódott össze, érintem a korabeli magyar nyelvű Voltaire-fordítások problémáit is, annál is inkább, mivel választott szövegeimet a szakirodalom alapvetően jozefinista voltaire-i szellemű termékeknek tekinti, amelyek közvetett módon – az osztrák jozefinista írók

műveinek fordítása, adaptálása nyomán – kerültek be a magyar irodalomba. A voltaire-i valláskritikát és a vallási fanatizmus ellen éles támadást tartalmazó szövegeink jelentőségét annál is inkább fontos kiemelni, mert a magyar nyelvű Voltaire-recepció egyik olyan vonulatához tartoznak, amelyre irodalomtörténetünkben mindeddig kevés figyelem irányult. Az eszmetörténeti szempontú megközelítés ilyen értelemben megkerülhetetlen, hiszen az irodalomtörténet, bár Szatsvay Sándort a jozefinista voltaire-ianizmus képviselőjeként tartja számon, a voltaire-i eszmék jelenlétét eddig csak újságközleményeiben vizsgálta. A magyar nyelvű Voltaire-párhuzamok sora tehát választott szövegeink révén is bővíthető, mivel azonban a fordító a francia felvilágosodás eszméit német szövegek átültetésén keresztül tárja magyar olvasói elé, csak közvetett voltaire-i hatásról beszélhetünk.

A fordításművek tulajdonképpeni tartalmi ismertetését ugyanebben a fejezetben végzem el: mindkét szöveg esetében a valláspolitikai kérdések kiemelésére törekszem, a szövegek azon összetevőinek értelmezésére, amelyek révén szerzőjük/ fordítójuk politikai szöveggént való olvasásukat jelöli ki (így pl. *Az – Izé* esetében a német eredetihez képest megfigyelhető koncepcionális eltérésekére), ezzel szemléltetve, mennyire szorosan ágyazódnak e művek a kor politikai irodalmába. Szatsvay, bár meglehetősen szorosan fordítja a forrásszövegeket, főként a paratextusok, illetve a nyersebb nyelvhasználat révén fordításait polemikus jellegűvé teszi, így azok argumentumként, illusztrációként lépnek fel a korabeli vallásvitában. A két szövegből egy-egy részletet emelek ki azzal a céllal, hogy bemutassam, hogyan működik ez a politikai beszédmód: a vallási türelem fogalmát problematizáló szövegrészekben a diszkurzív politológia módszertani megfontolásai alapján elemzem a tolerancia-fogalom lokális értelmezéseit. A szövegrészekben a toleranciatanok lényegi gondolata köszön vissza, ezen felül a szövegek gondolatvezetésében, érvrendszerében egy természetjogi alapozású beszédmód, a felvilágosult kormányzás nyelve ismerhető fel. Mindkét szöveg azt az univerzalizisztikus emberi-jogi érvelést követi, amely a vallásszabadságot az örök érvényű és elidegeníthetetlen emberi szabadságjogok származékának tekinti. A II. József türelmi rendeletének nyomán kialakult vitában tehát a fordítások az individuális meggyőződésként értelmezett hit jogát, a hitbéli szabadságot hirdetik. A fordítás gesztusa, a magyar nyelvűség ilyen értelemben minden bizonnyal tudatos magatartásnak minősül, s valószínűleg nem csupán a korabeli hitvitákban való állásfoglalásként értelmezhető, hanem tágabb összefüggésben a fordító személyének a filozófiai gondolat népszerűsítésében, a műveltség terjesztésében való szerepvállalási szándékát is tükrözi. Választott írásaink esetében ezért a tolerancia-fogalom sajátos,

lokális értelmezése nemcsak a szövegek szintjén – a felvilágosult kormányzás érvrendszerének szépirodalmi formában való megfogalmazásában – ragadható meg, hanem fordítójuknak, Szatsvaynak, mint írónak (és újságírónak) társadalmi szerepvállalásában is.

A *Zakkariásnak leveleiről* és *Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utozásáról* ránk maradt kortárs és későbbi írásos értelmezések azonban korántsem a tolerancia hirdetésével azonosítják Szatsvay fordítói gesztusát. A negyedik fejezet a fordításoknak, mint a politikum és irodalom határmezsgyéjén álló textusoknak a fogadtatástörténetét, olvasataiknak előfeltevéseit vizsgálja. A művek megítélésében – noha már a korban is egy eléggé elszigetelt álláspontot képvisel – korabeli olvasójuk és kritikusuk, Szaicz Leó ítélete mutatkozik irányadónak, ezért részletesen elemzem a hitvédő *Igaz magyar* című könyvében tett értékelő megjegyzéseit: Szaicz határozottan katolikus szemléletű kritikája Szatsvayban elsősorban a protestáns író és fordítót támadja. A hitszónok lapalji jegyzetei amellet szólnak, hogy a 18. század végén nemcsak egyházi és világi diskurzus elkülönüléséről érdemes beszélni, hanem az egyházin belül is eltérő előfeltevések felől fogalmazódnak meg az észrevételek; kritikája másrészt reprezentatív példája annak is, hogy milyen ellentmondásos kapcsolat állt fenn egyházi és világi értelmiség, az egyházi irodalom és a felvilágosodás között: a fordításokhoz hasonló antiklerikális tartalmú szövegek méltán számíthattak olvasókra az egyházi emberek táborában is, sőt főképp ott, hisz ránk maradt kritikai megjegyzéseket szinte csak az ő tollukból olvashatunk. Szaicz és az egyházi szerzők kritikájának, bár a felvilágosodás eszméinek ellenében írták szövegeiket, egyik előfeltétele volt megismerni e tanokat, hogy hathatós módon léphessenek fel ellenük. Diskurzusaik ilyen értelemben éppen a felvilágosodás beszédmódjainak sajátos, egyházi/ hitvédő változatai. Szaicz Leó Szatsvay fordításaihoz fűzött reflexiói tehát azt a szemléletet kérdőjelezi meg, amely a szakirodalomban a felvilágosodásról, mint a laicizálódás egyirányú folyamatáról fogalmazódott meg.

A szakirodalomból kiemelt, fordításainkra vonatkozó rövid reflexiókban azt figyelhetjük meg, hogy olvasóik a későbbiek során is egy hitvitában történő állásfoglalásként ragadják meg a szövegeket; tartalmukat illetően hol hitvitázó, hol antiklerikális irányultságuk miatt kárhoztatják, műfajukat illetően hol politikai, hol irodalmi szöveggként ragadják meg őket, fordítás-voltukat vagy túlzottan jelentésszerű gesztusként vagy pusztán divatos idegen irányzatok majmolásaként értékeli, miközben a szövegek hangnemét, stílusát ugyancsak ellentmondásosan: elevennek, magyarosnak és olvasmányosnak vagy éppenséggel túlságosan szókimondónak, ízléstelennek, durvának találják. Fogadtatástörténetükben folyvást visszaköszön egy látszólagos ellentmondás: hol protestáns

szellemű, antikatolikus gúnyiratokként vagy a felvilágosodás szellemében írt antiklerikális, egyházellenes satírákként definiálódnak. Úgy vélem azonban, a kálvinista toleranciahirdető Szatsvay esete a felvilágosult szemlélet és a felekezetiesség korabeli sajátos összekapcsolódásának, a tudatos felekezeti indentitású, felvilágosult értelmiségi típusának reprezentatív példája. Esetében az antiklerikalizmus nem pusztán a katolicizmusellenességgel azonosítandó, hanem az egyház reformizáló célzatú kritikáját jelenti, melyben a toleranciagondolat népszerűsítésének szándéka első helyen áll.

Ugyanitt, a nyelv és a fordítói attitűd kérdésének szempontjából arra keresem a választ, hogyan helyezhetők el e németből magyarra átültetett szövegek a kor magyar fordításirodalmában, hiszen a szakirodalom mindezidáig főként a felekezetiesség és a politikum felől ragadta meg e műveket, s nem tulajdonított nagy fontosságot ennek a kérdésnek. Mindez talán annak tudható be, hogy eszmeiségük révén a fordítások nem feltétlenül illeszkednek bele abba a paradigmába, amelyet a 18. század végének magyar fordítói programjaival kapcsolatban a szakirodalom hangsúlyozni szokott. Szatsvay fordítói attitűdje láthatóan sajátos esetét képezi a korabeli fordítói koncepcióknak: a *Zakkariásnak levelei* és *Az – Izé* esetében a magyar nyelvűség valószínűleg nem a birodalom hatalmi érdekeivel szembeszegülő politikai szemlélet kifejeződése, a szövegek nem is annyira a nemzeti irodalom gazdagításának, a klasszikus kortárs irodalom vagy a tudományok eredményeinek anyanyelven való népszerűsítésének szándékával keletkeztek, hanem a politikai, vagy általánosabban a filozófiai gondolatok magyar nyelvre való transzponálásával szándékával. Szatsvay fordításai arról vallanak, hogy ez a népszerűsíteni kívánt tudás adott esetben politikai jellegű is lehetett, s eszerint a korabeli fordítói programok valóban nem skatulyázhatók be pusztán a szépirodalom gazdagítására, fejlesztésére irányuló tendenciákként.

Ugyanakkor, mivel e szövegek a politikai irodalom kategóriájába tartozó alkotások, ilyen értelemben eleve kevert, határterületen álló szövegtípusok, amellet igyekszem érvelni, hogy az irodalomtörténet szempontjai felől miért lehetnek mégis jelentősek a fordításokhoz hasonló politikai tartalmú szövegek: a jozefinista felvilágosodás termékeként igen fontos szerepet játszottak az 1780-as évek irodalmának alakulástörténetében, hiszen társadalmilag igen fontos és modern tartalmukkal, illetve esztétikai szempontból alighanem nagy mértékben hatottak a korszak irodalmi ízlésére. Sajnálatos módon a magyar irodalomtörténetírásban még nem történt meg az effajta, politikai tartalmú szövegek rehabilitációja, bár a szomszédos népek felvilágosodáskori irodalmára vonatkozóan már történtek példaértékű kísérletek ezen a téren. Így például a 18. század végi osztrák

prózairodalom újraértékelése Leslie Bodi kézikönyvének⁴ formájában irodalomtörténeti tanulságait tekintve modellszerű munka lehet esetünkben is: Bodinak a korabeli bécsi prózairodalom monografikus feldolgozásával sikerül kidolgoznia azt a keretet, amelyben az effajta politikai tartalmú irodalmi szövegek elhelyezhetők. Bodi vizsgálata igazolja: az ilyen típusú szövegek, mint amilyen a *Zakkariásnak levelei* és *Az – Izé* is, fölöttébb fontos részét képezik a 18. század végi irodalomnak, hiszen forrásszövegekhez hasonlóan több tekintetben is teljesítik a regény műfaji kritériumait, ilyen értelemben meghatározó szerepet játszottak az eredeti magyar regény formálódásának folyamatában is.

Mivel a politikai tartalom, a társadalomkritika mindkét szöveg esetében egy irodalmi nyelv, forma és eszköztár révén fogalmazódik meg, az ötödik fejezet műfaji szempontok felől közelít a fordításművekhez, ilyen értelemben egyfajta kísérlet irodalmi szöveggé váló olvasásukra, annál is inkább, mert mindkét fordítás műfaji szempontból igen összetett szövegtípusnak minősül. E vizsgálat azt célozza tehát, hogy a szövegek különféle műfaji jegyeit kiemelve, s ezáltal a műveket a műfaji hagyományok között elhelyezze. A *Zakkariásnak leveleiből* kiemelt szövegrészlet műfaji szempontú elemzése nyomán arra a következtetésre jutok: a szöveg struktúrája, a gondosan felépített érvrendszer, az érvek típusának egész arzenálja igen alapos retorikai kidolgozottságra vall, a bírálat, a kritika elsősorban a kifejezésben, a leírtak szövegszerűségében jön létre; a meggyőzés, a propaganda mellett a szórakoztatás szándéka a szövegben nem másodlagos funkció, hanem a didaktikus céllal egyenrangú. Más szóval a szöveget a politikai tartalom és az irodalmi kifejezőmód, stílus egyaránt meghatározza, ilyen értelemben válik sajátos, a politikum és irodalom határmezsgyéjén álló: a politikai irodalom kategóriájába tartozó alkotássá. A *Zakkariásnak levelei* műfajilag igen összetett szövegtípusnak bizonyul: egy a protestáns satirikus hitvitázó iratok, a „sötét férfiak” stílusában íródott levélszerkesztmény, röpirat, amely egyfajta regénykísérletként is definiálható, hiszen a regény több korabeli válfaját is egyesíti magában, a levélregény, az utazási, a politikai és a satirikus államregény műfaji jegyeit. *Az – Izé – Purgatóriumhoz-való utazása* műfaji megközelítése során rámutatok arra, hogy a Szatsvay fordításait méltató kutatók a szövegeket ugyanabba a kategóriába helyezték: mindkettőt az antiklerikális, satirikus röpirat műfajához kapcsolták. Nem figyeltek fel például arra, hogy *Az – Izé* forrásszövege nem józsefkori brosúra, mint a *Zakkariásnak leveleié*, hanem egy jóval korábbi keletkezésű, 1730-as megjelenésű német szöveg.

⁴ Leslie BODI, *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2., erweiterte Auflage, 1995 (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 6).

A szöveg elé illesztett paratextusokkal azonban Szatsvay aktualizálja az eredeti szöveget, és úgy emeli azt be a kor politikai irodalmába, hogy a magyar verzió valóban a *Zakkariásnak levelei*hez sok tekintetben hasonló vitairattá válik. Ez utóbbi fordítás elemzésében a szöveg olyan műfaji jegyeit emelem ki, amelyekben eltéréseket mutat Szatsvay másik fordításához képest, illetve amelyek révén ugyancsak kiemelkedik a korabeli röpiratok tömegéből: a látomásos utazási irodalomhoz való kapcsolódását, parodisztikus Dante-palimpszeszt mivoltát, illetve a humanista satirikus dialógus műfajával rokon jegyeit.

Különös figyelmet fordítok mindkét szöveg esetében a komikum, az ironia forrásainak, illetve a satirikus ábrázolás mikéntjének a vizsgálatára. Ez utóbbi kérdéskörhöz kapcsolódva a satirikus ábrázolásnak a korabeli irodalomszemléletben való megítélésének kérdését is érintem. Szövegeim példája mellett szól, hogy a szabadszájú, leleplező satíra módszere a 18. század végi magyar szerzők számára sem volt idegen. Az irodalomtörténészek többsége azonban sokáig elvetette az ilyen, csak szenvedélyes, indulatos, nyíltan didaktikus alkotásokat, a satirikus alkotásokban általában túlságosan tárgyias, csak a művészet periferiáján mozgó irományt, minden irodalmi rangtól megfosztott kultúrtörténeti kuriózumot látott. A fordítások korabeli negatív fogadtatásának, illetve későbbi elfeledettségüknek oka tehát a satirikus ábrázolásról, a komikumról való korabeli és későbbi irodalomelméleti gondolkodás előfeltevéseiben keresendő.

A *Zakkariásnak levelei* és *Az – Izé* sajátos műfaji jegyeik révén emelkednek ki a korabeli röpiratok és politikai szövegek közül – nem utolsó sorban magyar nyelven. A ránk maradt kritikai megjegyzések alapján népszerű olvasmány volt mindkettő, azonban elvesztve aktualitásukat hamar kikerültek az olvasók érdeklődési köréből, kevert műnemük folytán a tudósokéból is. Az irodalomtörténészek figyelmére viszont épp amiatt tarthatnának ma számot, mert különböző nyelvek és kultúrák határai közötti átjárás közegeiként, különféle irodalmi műfajok jegyeinek sajátos ötvözetén túl e szövegek a filozófia, a tudomány, a politikum és az irodalom közötti határátlépés példái. Olyan alkotások, amelyek társadalmi és teológiai kérdésekben nem dogmatikai, teológiai, filozófiai, tudományos érvekkel vitatkoznak, hanem retorikájuk, szövegszerűségük révén – azaz irodalmi szöveggént érvényesülnek elsősorban, és ennek megfelelően kérik számon korszerű értelmezésüket. Kontextualizációjuk ilyen értelemben mintegy esettanulmánynak minősíthető, amely általánosítható megállapításokkal szolgál a 18. század végi irodalom létmódjára nézve is.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

1. Forrásjegyzék

Kézirat források

Copia Esztelneki Szatsvay Sándor Magyar Kurirjának 698. es 699 dik levelén 1790. 18 Junii Szórol Szóra ezt olvasni. = Fábchich József vegyes irományai XVIII. Szazad, Kolligátum, OSzK, Kézirattár, 466 Fol. Hung.

Zakkariásnak a' pápa titkos iró-deákjának az austriai tartományokban lett vallásbéli megvilágosításról, Romából költ levelei az ő lelki barátjaihoz. Ki-adattattak egy eretnek-által. Fordittattak olasz-nyelvből. 1786. Eszt. OSzK, Kézirattár, Quart. Hung. 2189 [Szatsvai Sándor].

Kiadatlan levelek

Mike Sándor levele Kemény Józsefnek, 1854. április 18., Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Colectia personală Kemény József, Nr. 594., 1179. csomó.

Mike Sándor levele Kemény Józsefnek, 1855. január 19, Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja, Colectia personală Kemény József, Nr. 594., 1179. csomó.

Szatsvaihoz, a Magyar Kurir Bétsi Ujság Szerkesztőjéhez irtt levele egy Névtelen Magyarinak., OSzK, Levelestár, 1100 Fol. Hung.

Szatsvay Sándor levele Teleki Józsefhez, 1785. február 10., MOL, A széki gróf Teleki család gyömrői levéltára (a Teleki /I/ Józsefhez címzett levelek közt), P 654 11. d., 31. tétel.

Szatsvay Sándor levele egy ismeretlenhez, 1788. március. 14., OSzK, Levelestár, 1897/ 46.

Nyomtatott források

Az Igaz Magyarok II. Része, írta Máriafi István Igaz Magyar, vagy is: Az igaz magyaroknak Máriához, az ő nagy aszszonyokhoz, és nagy pátronájokhoz- való különös áhétatosságáru, és a' mostani újságokról. II. Rész, melly szóll Sz. Istvánról, és egy kítsínyt a' régi, 's-mostani Sz. István-tagadókról is. Párisban és Berlinben, 1788. E.

[Szatsvay Sándor] *Az – Izé – Purgatóriumhoz- való utozása 1786. Sz. S. [s. 1.]*

[Szatsvay Sándor] *Az – Izé – Purgatóriumba- való utazása 1787. [s. 1.]*

Briefe aus Rom über die Aufklärung in Oesterreich von Zakkaria, päbstlichem Geheimschreiber, an seine geistlichen Freunde. herausgegeben von einem Protestanten. Aus dem Italiänischen. Frankfurt und Leipzig, 1785.

DANTE, *Isteni színjáték*, ford. BABITS Mihály, Bp., Akadémiai, 1986 (Babits Mihály művei).

Kis és Histórikus Catechismus --- avagy Luter Mártonnak azon Kátéchismussa melly a' Biblia-béli Historiákat az Evangyélika hittel és erköltsi tudománnyal edgyütt magában foglalja, ki- adatott D. Zeiler György Friderik által Német Nyelven. Magyarra fordíttatott Szatsvai Sándor által. Posonyban, nyomtattatott Patzko Agoston Ferentznél 1785.

KÖLCSEY Ferenc, *A leányőrző. A komikumról = Kölcsey Ferenc Válogatott művei*, vál., szöveggond., jegyz., FENYŐ István, Bp., Szépirodalmi, 1975 (Magyar remekírók), 295-326.

Magyar Músa, XXXV., Költs Bétsben 2. Májusban 1787, 273-275.

Más-is igaz magyar írta Kalapatstis György. Mohilóban, MDCCXXXIX. Esztendőben.

RÉVAI Miklós, *A magyar szép toll*, közzéteszi és az utószót írta ÉDER Zoltán, Bp., Akadémiai, 1973.

Theophili Purefacti Wunderbare Reise nach den Fegefeuer, Nebst Einer genauen Beschreibung Der eigentlichen Beschaffenheit und des jetzigen Zustandes, wie auch Ursprungs des Fegefeuers, Imgleichen Von dem darauf abzielenden Nutzen Der Seelmessen, Weihwassers, Ablasses, letzter Oehlung und dergleichen, auch andern dabey vorkommenden Sachen. Allen solches zu wissen verlangenden zur Nachricht mitgetheilet. Im Jahr 1730. = Le passe-par-tout de l'Eglise Romaine des Dietrichs, Dessen sich die Römische Kirche an statt der Schlüssel Petri bedient, Vierdter Theil. Oder: Die Betrügereyen der Pfaffen und Mönche in Italien, beschrieben von Gabriel d' Emilliane, Ehemaligen Länen-Priester in der Römisch-Catholischen Kirche. Aus dem Englischen ins Teutsche übersetzt. Nebst vollständigem Register. Cölln am Rhein. 1730.

TOLDY Ferenc, *Tudományos Levelek. I.: Adatok Szacsvai Sándorról: Mike Sándor erdélyi országos levéltárnok úrhoz néhány levele gr. Kemény József úrnak*, Új Magyar Muzeum, 1856/5, 280–283.

TOLDY Ferenc, *Tudományos Levelek.: II. Benkő Józsefet, s a Hóravilág irodalmát illetők.: Gr. Kemény József, Mike Sándorhoz.*, Új Magyar Muzeum, 1856/ 6, 334-341, 334-339.

TOLDY Ferenc, *Tudományos Levelek.: III. Még valami Szacsvai Sándorról s a Hóra-dolgokról: Gr. Kemény József, Mike Sándorhoz.*, Új Magyar Muzeum, 1856/ 6, 334-341, 339-341.

[Szacsvai Sándor] Zakkariásnak a' pápa titkos író-deákjának az austriai tartományokban lett vallásbéli meg-világosításról, Romából költ levelei az ő lelki barátjaihoz. Ki-adattattak egy eretnek-által. Fordittattak olasz-nyelvből. 1786. Eszt. [s. 1.]

2. Szakirodalom

BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888.

BALLAGI Géza, „Zakariás levelei”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1887/ 23, 715-716.

BODI, Leslie, *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2., erweiterte Auflage, 1995 (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 6).

BODOR Béla, *Régi magyar regénytükör*, Pécs – Bp., Halász & Társa kiadása, Seneca Könyvtár, é. n.

CONCHA Győző, *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik: Irodalomtörténeti vázlat*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2005. Eredeti megjelenése: Bp., Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1885.

CZIBULA Katalin, „*Erőltetek mind azon által szép magyarságodra*”: *A Magyar Hírmondó Révai Miklós idejében = Historia Litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika Tanulmányok), 476-493.

DEBRECZENI Attila, *Felvilágosult szemlélet és felekezetiesség? = A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma – Nápoly, 1996. szeptember 9–14.*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, II. Kötet, Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 867–872.

DEZSÉNYI Béla, *A Magyar Kurír és a cenzúra 1787–1793*, Magyar Könyvszemle, 1967/ 1, 12–39.

ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., Franklin-Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda kiadása, 1924.

EGYED Emese, *Scytha vagyok: Ismeretlen paszkvillus a nyelvrokonításról – Sajnovitsnak = E. E., Olvasó nappal, író este*, Kolozsvár, KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, 2000, 220–248.

EGYED Emese, *Ihletmodellek, verses írósorolók = Historia Litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 405–428.

FRIED István, *Jegyzetek Bessenyei György Tariménes utazása című regényéhez*, ItK, 1981/ 2, 210–220.

GRANASZTÓI Olga, *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók = A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat, 2007, 656–667.

GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói: A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Bp., Universitas, Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Res Libraria, III).

GYÖRGY Lajos, *Két dialógus régi magyar irodalmunkban*, Kolozsvár, Lapkiadó Nyomdai Műintézet R.-T., 1928 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 12).

HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az intencionáltság szintjei a szerzői és kiadói kötetekben = A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, tiszatáj Könyvek, 2006, 5–82.

HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 501–566.

Ulrich IM HOF, *A felvilágosodás Európája*, ford. ZALÁN Péter, Bp., Atlantisz, 1995.

JAKAB Elek, *Szacsvay Sándor I.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/ 11, 161–174.

JAKAB Elek, *Szacsvay Sándor II.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/11, 252–267.

JAKAB Elek, *Szacsvay Sándor V.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1881/11, 321–346.

JAKAB Elek, *Szacsvay Sándor VI.*, Figyelő: Irodalomtörténeti közlöny, 1882/ 12, 25-43.

KESZEG Anna, *A vers mint újsághír: Gyöngyössi János jelenléte a korabeli hírlapirodalomban = Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. KESZEG Anna, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2008, 35—60.

KESZEG Anna, *Gyöngyössi János: Szövegek és kontextusok*, Bp., Ráció, 2011 (ligatura).

KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*, Bp., Akadémiai, 1970.

Magyar Hírmondó: Az első magyar nyelvű újság: Válogatás, sajtó alá rend., bev., jegyz. KÓKAY György, Budapest, Gondolat, 1981.

György KÓKAY, *Die Bedeutung der Wiener Publizistik für die ungarische Kultur der Aufklärung am Ende des 18. Jahrhunderts = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I.: Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18-19. század fordulóján Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum I.: Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts*, szerk. Moritz CSÁKY, Horst HASELSTEINER, KLANICZAY Tibor, RÉDEI Károly, Budapest – Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 89–93.

KOSÁRY Domokos, *Szatsvay Sándor, Élet és Tudomány*, 1953/ 30, 934–937.

KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996³.

KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban = Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa, 2004 (Studia Litteraria, XLII), 7-39.

LESKÓ József, Szaicz Leó, *a katolikus újságírás magyar úttörője: Irodalomtörténeti tanulmány: Első közlemény*, Katholikus Szemle, 1898, I/ 12, 583–603.

LESKÓ József, Szaicz Leó, *a katolikus ujságírás magyar úttörője: Irodalomtörténeti tanulmány: Második, befejező közlemény*, *Katolikus Szemle*, 1898, I/ 12, 709–779.

LUDASSY Mária, *A toleranciától a szabadságig Anglia 300 éve egy eszme történetének tükrében*, Debrecen, Kossuth, 1992.

LUKÁCSI Zoltán, *Egy ismeretlen Apor. Apor József (1759–1813) prédikációi*, *ItK*, 2005/ 4–6, 494–503.

MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet: II. József és a magyar protestantizmus*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939 (A magyar protestantizmus történetének forrásai).

MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996, 251–259.

MARGÓCSY István, *Szigvárt apológiája = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 151–168.

NAGY Imre, *Utazás egy regény körül: Bessenyei György „Tariménes utazása” című regényének filológiai elemzése*, Pécs, Pannónia Könyvek, 1998.

PAVERCSIK Ilona, *A “megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996, 81–87.

PAVERCSIK Ilona, *Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról*, *Magyar Könyvszemle*, 1997/ 2, 167–186.

PÉCHY Imre, *Az első magyar hírlapíró*, *Figyelő*, 1874/ 10, 109–113.

PENKE Olga, *Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. században*, Filológiai Közlöny, 1985/ 1–4, 107–132.

PENKE Olga, *Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlatok a magyar felvilágosodásban*, Irodalomtörténet, 2002/ 4, 517–532.

RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Bp., Universitas, 2008.

RÓZSA Zoltán, *Szatíra és társadalom az itáliai középkorban és kora reneszánszban*, Bp., Akadémiai, 1984.

SIMON József, *Humanista satíra és deákos klasszicizmus: Kovács Ferenc Julius exclusus e coelis fordítása*, ItK, 1999/3–4, 449–467.

A magyar sajtó története I. 1705-1848, főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KÓKAY György, írták FENYŐ István, KÓKAY György, KOSÁRY Domokos, T. ERDÉLYI Ilona, UGRIN Aranka, Bp., Akadémiai, 1979.

SZAJBÉLY Mihály, *Előszó és ajánlás: A regény és közönsége a 18. század második felében*, Irodalomtörténet, 1985/ 3, 543–564.

SZALAY Károly, *Szatíra és humor*, Bp., Magvető, 1963.

SZENTIMREI Jenő, *Szacsvay Sándor (1752-1815) (Sajtónk haladó hagyományai)*, Útunk, 1952/ 35, 2.

SZILÁGYI Márton, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán = Sz. M., Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 8–25.

SZILÁGYI Márton, *Vallás, felvilágosodás, irodalom. Kételyek és megfontolások*, Korunk, 2009/ 10, 12–19.

SZÜCS Zoltán Gábor, *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet: Tudományszemléleti és módszertani esszé*, Műhelytanulmányok 2. Working Papers 2., Miskolci Egyetem, Digitális archívum, Politikatudományi Intézet, 2008.

SZÜCS Zoltán Gábor, *Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában: Politikai diskurzus-történeti esszé*, Századvég, 2010/ 1, 19–42.

TAKÁTS József, *Magyar politikai beszédmódok a XIX. század elején = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 224–248.

TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001/ 3–4, 316–324.

TRÓCSÁNYI Zoltán, *A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása*, Magyar Könyvszemle, 1938/ 3, 193–278.

TRÓCSÁNYI Zoltán, *A szépirodalom üldözése*, Magyar Könyvszemle, 1943/ 4, 433–435.

VÖRÖS Imre, *Voltaire eposza és Péczeli magyar Henriása = PÉCZELI József, Henriás (1792)*, kiad., bev. VÖRÖS Imre, Bp., Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század/ I.), 13–32.

WALDAPFEL József, *A hazai hírlap- és folyóirat-irodalom történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1930/ 1–2, 55–89.